

Toimijuus ja sosioekonomiset erot kuntoutukseen hakemisessa (KUHA)

Diaarinumero 41/26/2021

Tiivistelmä hankkeen tuloksista

Kirjoittajat: Ikävalko, Elina (Vamlas), Korkeamäki, Johanna (Kuntoutussäätiö), & Varjonen, Sirkku (Kuntoutussäätiö)

Tausta

Kuntoutuksen tavoitteena on tukea kuntoutujan toimintakykyä ja osallisuutta. Lisäksi tavoitteena voi olla kuntoutujan työ- ja opiskelukyvyn tukeminen. Tässä tutkimuksessa pureuduttiin kuntoutukseen hakeutumista edistäviin ja estäviin tekijöihin, toimijuuteen sekä sosioekonomisten erojen ja elämäntilanteen merkitykseen kuntoutukseen hakeuduttaessa.

Kuntoutusjärjestelmän monimutkaisuuden, hajanaisuuden ja byrokraattisuuden on aikaisemmassa tutkimuksessa arvioitu vaikeuttavan kuntoutukseen pääsyä (esim. Juvonen-Posti ym. 2022; Järvikoski ym. 2011). Myös sosioekonomisten ryhmien välillä on eroa kuntoutukseen pääsyssä. Vaikka Kelan kuntoutukseen osallistuneissa on paljon heikossa sosioekonomisessa asemassa olevia, osallistuvat korkeasti koulutetut ja ylemmät toimihenkilöt Kelan kuntoutukseen työttömiä ja pienituloisia todennäköisemmin. Yleisesti ottaen kuntoutus näyttäisikin kohdentuvan pikemminkin hyvääosaisille kuin heikommassa asemassa oleville. (Rinne & Blomgren 2022.)

Heikko sosioekonominen asema voi vaikeuttaa oikea-aikaista kuntoutukseen pääsyä monin eri tavoin, vaikka kuntoutustarve olisi suuri. Kuntoutukseen hakevan toimintakyky kuntoutukseen osallistumiseksi voi olla liian heikko. Kuntoutukseen hakeutuminen voi myös vaatia sellaisia tietoja ja taitoja, jotka kasautuvat korkeasti koulutetuille. Eriarvoisuutta eri väestöryhmien välillä tuottaa myös kuntoutuksen kytkeytyminen työelämään esimerkiksi kuntoutuspsykoterapian kohdalla (Rikala 2019), samoin kuin yksityisen sektorin, työterveyshuollon ja julkisen sektorin erilaiset ohjauskäytännöt (Rinne & Blomgren 2022).

Kuntoutukseen hakeutumisen esteiden tunnistaminen ja purkaminen on tärkeää, jotta kaikilla olisi mahdollisuus hyvinvointinsa ja toimintakykynsä tukemiseen kuntoutuksen avulla. Kyse on terveyserojen kaventamisesta ja sosiaalisesta oikeudenmukaisuudesta.

Aineisto ja menetelmät

Tutkimuksen aineistona hyödynnettiin kuntoutujille ja kuntoutujien läheisille suunnattua avointa internetkyselyä sekä kuntoutujien ja kuntoutukseen ohjaavien ammattilaisten haastatteluja. Kyselystä oli kaksi eri versiota, toinen oli suunnattu yli 16-vuotiaille kuntoutusta itselleen hakeneille henkilöille ja toinen kuntoutusta läheisilleen hakeneille henkilöille. Kuntoutujien kyselyyn vastasi 96 vastaajaa ja läheisten kyselyyn 29 vastaajaa (yhteensä 125 henkilöä). Kysely sisälsi kysymyksiä vastaajan taustasta, haetusta kuntoutuksesta ja kuntoutuksen perusteesta valmiiksi valittujen luokitusten perusteella, hakeutumisväylistä terveydenhuollossa, hakeutumisessa saadusta ja tarvitusta avusta sekä vastaajan näkemyksistä kuntoutukseen hakeutumista edistävästä ja estävästä tekijöistä. Kyselyaineistoa analysoitiin kuvailevin menetelmin. Strukturoidut vastaukset analysoitiin käyttäen suoria jakaumia sekä ristiintaulukointia.

Haastatteluaineisto koostuu Kelan kuntoutusta hakeneiden henkilöiden yksilöhaastatteluista (N=21) sekä kuntoutuksen parissa työskentelevien asiantuntijoiden (N=30) yksilö- tai ryhmähaastatteluista. Haastattelut toteutettiin kevään ja syksyn 2022 välisenä aikana. Kuntoutusta hakeneiden haastattelujen teemoja olivat: mistä haastateltavat olivat saaneet tietoa hakemastaan kuntoutuksesta, millaista tukea ja ohjausta he olivat hakemiseen saaneet, millaisia ongelmia tai esteitä he olivat kohdanneet ja millaisia voimavaroja ja osaamista kuntoutuksen hakeminen heidän mielestään edellytti. Kuntoutuksen asiantuntijoiden kanssa keskusteltiin haastateltavan erityisasiantuntemusta painottaen onnistuneen kuntoukseen ohjaamisen edellytyksistä ja hakemisen ongelmista sekä kuntoutujan että terveydenhuolto- että kuntoutusjärjestelmän näkökulmasta.

Haastatteluaineiston ja kyselyiden avovastausten analyysi toteutettiin temaattisen, aineistolähtöisen ja teoriaohjaavan laadullisen sisällönanalyysin yhdistelmänä. Sisällöllisen analyysin lisäksi tarkastelimme haastatteluaineistoa myös diskursiivisesti, kiinnittäen huomiota siihen, miten kuntoutukseen hakeutumisesta puhutaan.

Keskeisiä taustateorioita ovat olleet toimijuutta koskevat teoretisoinnit (esim. Åkerblad & Haapakoski 2020, Honkasalo ym. 2022) ja toimintamahdollisuuksien viitekehys (Sen 2009, Nussbaum 2011)). Eriarvoisuuden analyysissä Tukeudumme myös Pierre Bourdieun pääomien, habituksen ja kentän käsitteistöön (esim. Abel & Frohlich 2012, Schneider-Kamp 2021, Shim 2010).

Tulokset

Ensimmäisessä tutkimusjulkaisussa kuntoutukseen hakeutumista tarkastellaan sidoksellisen ja suhteissa syntyvän toimijuuden näkökulmasta. Artikkelissa kysytään, millaista toimijuutta kuntoutukseen hakeutuminen tuottaa ja millaisia ehtoja ja mahdollisuuksia tähän toimintaan liittyy. Lisäksi olemme tarkastelleet, miten kuntoutusta hakeneet puhuvat toiminnastaan ja millaisin diskursiivisin keinoin he haastattelutilanteessa tuottavat toimijuuttaan. Artikkelin aineisto koostuu Kelan kuntoutusta itselleen tai läheiselleen hakeneiden sekä kuntoutuksen asiantuntijoiden haastatteluista.

Aineiston analyysin perusteella on muodostettu neljä kuntoutuksen hakemisessa syntyvää toimijuuden muotoa: toimelias, tukahtuva, jaettu ja diskursiivinen toimijuus. Toimelias toimijuus koostuu aloitteellisuudesta ja itsenäisyydestä ja siihen liittyy erityisesti lapselleen kuntoutusta hakevien kohdalla vahva kamppailun ulottuvuus. Toimelias toimijuus on eräänlainen kuntoutuksen hakemisen ihannemuoto, joka kuitenkin hakuprosessin hankaluuden ja vastoinikäymisten vuoksi voi tukahtua sietämiseksi ja odotteluksi. Tällöin mahdollisuudet vaikuttaa omaan tilanteeseen ovat vähäiset. Ammattilaisten ja kuntoutusta hakevan jaettu toimijuus parhaimmillaan kannattelee hakuprosessia. Tämä tarkoittaa, että vastuu ja vaikutusmahdollisuudet sekä tavoitteet ovat yhteisesti jaettuja. Diskursiivisen toimijuuden muoto kiinnittää huomion hakijan oman tilanteen määrittelyvaltaan ja mahdollisuuteen tulla taitavaksi sote- ja kuntoutusjärjestelmässä luovijaksi kokemuksen ja osaamisen karttumisen myötä.

Esitämme, että jaetun toimijuuden vahvistaminen sosiaali- ja terveystaloudissa voisi vähentää sosioekonomista eriarvoisuutta kuntoutukseen pääsyssä.

Toisessa tutkimusjulkaisussa kysymme, mitkä asiat hankaloittavat ja helpottavat Kelan tukemaan kuntoutukseen pääsemistä ja mikä merkitys kuntoutusta hakevan elämäntilanteella ja sosioekonomisilla asemalla on kuntoutukseen hakeutumisessa. Tutkimuksen viitekehyksenä on toimintamahdollisuusajattelu, joka painottaa ihmisten mahdollisuuksia valita ja toteuttaa heille

tärkeitä asioita. Näiden toimintamahdollisuuksien muotoutumisessa erilaiset resurssit ja pääomat sekä niihin kytkeytyvät yksilölliset ja yhteiskunnalliset muuntotekijät ovat tärkeitä. Toimintamahdollisuusajattelua täydennetään Pierre Bourdieun käsitteistöllä pääomista (erityisesti terveyspääomasta), habituksesta ja kentästä, joiden avulla tarkastelemme terveyden eriarvoisuuden rakentumista kuntoutukseen hakeutumisen yhteydessä.

Artikkelin aineistona hyödynnetään kuntoutusta itselleen tai läheiselleen hakeneiden sekä kuntoutuksen asiantuntijoiden haastatteluja sekä verkkokyselyn avoimia vastauksia. Kuntoutukseen hakeutumisessa ja kuntoutukseen pääsyssä on tunnistettavissa sellaisia resursseja, joihin pääsyssä erilaisissa elämäntilanteissa olevat ihmiset ovat eri asemassa. Analyysimme perusteella kuntoutukseen hakeutuminen vaatii erilaisia resursseja ja pääomia, kuten varallisuutta, jolla maksaa terapian omavastuuosuus. Kuntoutuksen hakeminen edellyttää kuitenkin myös kulttuurista terveyspääomaa, johon lukeutuvat esimerkiksi terveyttä ja terveyspalvelujärjestelmää koskeva tieto ja sen käyttöä tukevat taidot. Vastaavasti tällaisten resurssien ja kulttuurisen terveyspääoman puute vaikeuttavat kuntoutukseen hakeutumista. Kuntoutukseen hakeutumisen ja pääsyn kannalta hyödylliset resurssit ja kulttuurinen terveyspääoma kietoutuvat yhteen ja kasautuvat helpommin hyvässä sosioekonomisessa asemassa oleville ihmisille.

Analyysimme näyttää, kuinka yhteiskunnalliset tekijät rajaavat toimintamahdollisuuksia. Kuntoutusta hakeva kohtaa monenlaisia järjestelmätason hankaluuksia, jotka vaikeuttavat kuntoutukseen pääsyä. Sosiaaliset resurssit ja pääomat ovat olennaisia muiden resurssien saamisessa käyttöön. Tämä näkyy esimerkiksi siinä kuinka kuntoutusmyönteisiltä ammattilaisilta saatu tiedollinen ja käytännön tuki avaavat kuntoutusmahdollisuuksia. Sosiaalisen tuen saatavuus kuntoutuksen hakeutumisen yhteydessä kuitenkin vaihtelee. Kuntoutusta hakeva ihminen voi myös joutua tekemään erilaisia toisensa poissulkevia ratkaisuja toimeentulon ja kuntoutuksen suhteen.

Kolmannessa tutkimusjulkaisussa tarkasteltiin kootusti Kelan kuntoutukseen hakeutumista edistäviä ja estäviä tekijöitä. Aineistona käytettiin kyselyaineistoa sekä haastatteluaineistoa.

Kuntoutusta hakeneille suunnatun verkkokyselyn tulosten mukaan keskeinen kuntoutuksen hakemista helpottava tekijä on hakuprosessissa saatu apu ja tuki. Noin kolmannes kyselyyn vastanneista koki saaneensa riittävästi apua kuntoutukseen hakemisessa, lähes yhtä moni koki jääneensä vaille tarvitsemaansa apua tai saaneensa sitä riittämättömästi. Myös riittävä tieto kuntoutuksesta, kuntoutuksen maksuttomuus tai oma turvattu taloudellinen tilanne mainittiin usein helpottavina tekijöinä.

Kuntoutukseen hakeutumista vaikeuttavia tekijöitä olivat riittämätön tieto kuntoutuspalveluista ja kuntoutuksen hakemisesta, taloudelliset tekijät, terveyteen ja toimintakykyyn liittyvät haasteet sekä terveydenhuoltojärjestelmään liittyvät asiat, kuten vaikeudet lääkäriajan ja lausunnon saamisessa. Työterveyshuollosta kuntoutuksen hakeminen näyttäytyi muita terveydenhuollon väyliä sujuvampana. Kaikkiaan lähes yhdeksän kymmenestä vastaajasta oli sitä mieltä, että kuntoutukseen pääsyä pitäisi helpottaa. Vain vähemmistö vastaajista koki, että tietoa kuntoutusmahdollisuuksista on riittävästi saatavilla.

Enemmistö vastaajista arvioi kuntoutuksen ajankohdan itselleen tai läheiselleen täysin tai melko sopivaksi. Hakuvaiheessa hidasteita tuottavat epäselvä vastuunjako, kuntoutusta koskevan tiedon puute ja ammattilaisten tekemät virheet. Kuntoutuspäätöksen saamisen jälkeen vapaiden terapeuttien heikko saatavuus tuotti kuntoutujille ongelmia. Kelan työntekijän yhteydenotto ja avun tarjoaminen puolestaan näyttäytyivät hakeutumista sujuvoittavina tekijöinä.

Haastatteluaineiston analyysi osoitti, että kuntoutuksen hakemiseen voi liittyä monenlaisia katkoksia ja niiden uhkia esimerkiksi terveydenhuollon tarjoajan vaihtuessa silloin kun opinnot alkavat tai päättyvät tai ihminen työllistyy tai jää työttömäksi. Myös sopivan palveluntarjoajan (esim. terapeutin) löytäminen voi olla hankalaa. Monien terveyshaasteiden kasautuminen usein mutkistaa tilannetta entisestään. Kuntoutujaa voi myös kuormittaa epävarmuus ja huoli siitä, miten kuntoutuksen aloittaminen vaikuttaa elämäntilanteeseen ja etuuksiin. Kuntoutukseen päässeän ja kuntoutusta saaneen ei myöskään aina ole mahdollista jatkaa hyväksi kokemansa kuntoutuksentarjoajan kanssa.

Tutkimukseen osallistuneet esittivät runsaasti kuntoutukseen hakeutumista ja kuntoutukseen pääsyä koskevia kehittämishdotuksia. Ehdotukset painottuvat hakeutumista edeltävään vaiheeseen (esim. tiedottamisen ja ohjauksen parantaminen). Myös hakuprosessin kehittämistä pidettiin tärkeänä (lisää tukea hakemiseen, hakulomakkeet selkeämmiksi). Hakemusten käsittelyyn toivottiin nopeutta ja läpinäkyvyyttä.

Päätelmät

Kuntoutusta haettaessa kuntoutujan toimijuudelle avautuu parhaat mahdollisuudet silloin kun kuntoutujan omat toiveet tulevat kuulluksi ja järjestelmän ja yksilön tavoitteet kohtaavat sekä silloin kun järjestelmä kannattelee, kun omat voimat eivät riitä. Tutkimustulostemme perusteella tällaisiin olosuhteisiin myötävaikuttavat kuntoutuksen hakijan pitkäaikainen hoitokontakti erikoissairaanhoidon, olemassa oleva suhde terapeutteihin (etenkin kun kuntoutusta haetaan lapselle) tai toisaalta jatkuva kuntoutuksen tarve.

Kuntoutuksen saamisen kannalta on myös eduksi, jos hakija on korkeasti koulutettu tai hänellä on käytössään työterveyspalvelut. Myös sosiaali- ja terveyspalveluista kertyneistä tiedoista ja osaamisesta on etua. Huonoimmassa asemassa kuntoutukseen pääsyn suhteen on vähävarainen aikuinen henkilö, joka ei sairauden tai muun syyn vuoksi pysty ottamaan aktiivista vastuuta hakemisprosessin käynnistämisestä ja sitä seuraavista vaiheista. Tällaisen henkilön olisi tilanteensa muuttamiseksi osoitettava aktiivisuutta, joka ei yleisen näköalattomuuden ja sote-palveluita kohtaan tunnetun epäluottamuksen vuoksi ole välttämättä mahdollista.

Tutkimushankkeen tulokset kuvaavat, kuinka monenlaisia ja keskenään kumuloituvia resursseja kuntoutukseen pääsy vaatii. Ne tuovat myös esille eriarvoisuutta, jota resursseihin pääsy ja niiden käyttöön saaminen usein edellyttävät. Resurssit voivat olla hyvin konkreettisia, taloudellisia resursseja, kuten esimerkiksi eri terapioiden omavastuuosuuksiin vaadittavat varat. Tutkimuksessa tunnistetaan ja kuvataan myös muunlaisia kuntoutukseen hakeutumisessa merkityksellisiä resursseja ja pääomia, kuten terveystietämystä ja sosiaalisia verkostoja, jotka ovat avuksi kuntoutukseen hakeuduttaessa. Lisäksi järjestelmätason käytännöt tuottavat tietynlaista toimijuutta ja avaavat erilaisia mahdollisuuksia. Esimerkiksi lääkäriin pääsy ja kuntoutustarpeen tunnistaminen toteutuvat työelämässä olevilla työttömiä paremmin. Kuntoutuksen koostuessa erilaisista osajärjestelmistä myös näiden järjestelmien välillä on tunnistettavissa erilaiset logiikat. Työmarkkinakansalaisuus on yksi merkittävä ihmisten mahdollisuuksia avaava ja rajoittava tekijä (Rikala 2019), mikä tuli esille myös tässä tutkimuksessa.

Kuntoutusta hakevan elämäntilanne näyttää vaikuttavan kuntoutuksen hakumahdollisuuksiin ja hakuprosessin sujuvuuteen. Riittävän tiedon ja avun saaminen hakuvaiheessa sekä kuntoutukseen osallistumisen taloudellisten edellytysten turvaaminen erilaisissa elämäntilanteissa tukee yhdenvertaisia mahdollisuuksia oikea-aikaiseen kuntoutukseen.

Nähdäksemme myös jaetun toimijuuden vahvistaminen terveystalvelujen ja kuntoutuksen kentällä jo ennen kuntoutukseen hakeutumista olisi keino tukea tasavertaisempaa kuntoutukseen hakeutumista ja vähentää eriarvoisuutta kuntoutukseen pääsyssä.

Tulevat tutkimusjulkaisut

Ikävalko, E., Korkeamäki, J., & Varjonen, S. Terrierejä ja paperisotaveteraaneja – toimijuus ja eriarvoisuus kuntoutusta haettaessa. Vertaisarviointiin lähetetty käsikirjoitus.

Korkeamäki, J., Ikävalko, E., Varjonen, S. Kuntoutukseen pääsy toimintamahdollisuutena? Resurssit, pääomat ja sosiaalinen tuki kuntoutukseen hakeutumisessa. Valmisteilla oleva käsikirjoitus.

Korkeamäki, J., Varjonen, S., & Ikävalko, E. Kelan kuntoutukseen hakeutumista edistävät ja estävät tekijät. Valmisteilla oleva käsikirjoitus.

Muut tuotokset

Ikävalko, E., Korkeamäki, J. & Varjonen, S. Toimijuus ja sosioekonomiset erot kuntoutukseen hakeutumisessa. Kirjoitus Vamlasin blogissa 2022.

Ikävalko, E., Korkeamäki, J. & Varjonen, S. Paradoksit kuntoutukseen hakeutumisessa. Kirjoitus Soste-blogissa 2022.

Ikävalko, E., Korkeamäki, J. & Varjonen, S. Toimijuuden paradokseja kuntoutukseen hakeutumisessa. Esitys Sosiaalipolitiikkapäivillä 27.10.2022

Ikävalko, E., Korkeamäki, J. & Varjonen, S. Toimijuuden paradokseja kuntoutukseen hakeutumisessa. Esitys Kuntoutussäätiön BBB-tilaisuudessa 20.12.2022

Ikävalko, E., Korkeamäki, J. & Varjonen, S. Paperisotaveteraaneja ja tukahtuvaa toimijuutta – näkökulmia kuntoutusta hakevien toimijuuteen. Esitys Kuntoutuspäivillä 1.6.2023

Korkeamäki, J., Ikävalko, E. & Varjonen, S. Sosiaalinen oikeudenmukaisuus, toimintavalmiudet ja resurssit kuntoutukseen hakeutumisessa. Esitys Vammaistutkimuspäivässä 15.8.2023

Ikävalko, E., Korkeamäki, J. & Varjonen, S. Toimijuus ja sosioekonomiset erot kuntoutukseen hakeutumisessa. Esitys Kelan kuntoutus NYT -tilaisuudessa 31.10.2023

Ikävalko, E. Toimijuus ja kuntoutukseen hakeutuminen. Esitys KUHA-hankkeen päätöswebinaarissa 8.2.2024

Korkeamäki, J. Omavastuuosuuksia ja kuntoutusmyönteisyyttä – kuntoutukseen hakemista estäviä ja edistäviä tekijöitä. Esitys KUHA-hankkeen päätöswebinaarissa 8.2.2024

Varjonen, S. Tutkimukseen osallistuminen vaikuttamisena & osallistujien kehittämisideat. Esitys KUHA-hankkeen päätöswebinaarissa 8.2.2024